

ΣΥΝΕΔΡΙΑ ΤΗΣ 1ΗΣ ΑΠΡΙΛΙΟΥ 1971

ΠΡΟΕΔΡΙΑ ΣΠΥΡ. ΜΑΡΙΝΑΤΟΥ

ΑΝΑΚΟΙΝΩΣΙΣ ΜΕΛΟΥΣ

ΝΟΜΙΚΗ.— 'Η «Δικανική Τέχνη» τοῦ Δημητρίου Καταρτζῆ (Βουκουρέστιον, 1793)*, ὑπὸ Παν. 'Ι. Ζέπου.

I

Ὁ Δημήτριος Φωτιάδης, ἢ Φωτάκης ἢ Παναγιωτάκης ἢ καὶ ἄλλως, εἶναι ἕλληνα συγγραφεύς, ὁ ὁποῖος ἐγεννήθη μὲν εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν, περὶ τὸ 1730, ἔζησεν ὅμως κυρίως εἰς τὸ Βουκουρέστι, ὅπου καὶ ἀπέθανε κατὰ τὸ 1807. Εἰς τὸ Βουκουρέστι ἐνυμφεύθη τὴν ἀρχοντοπούλαν Καταρτζῆ, ἐκ τοῦ ὀνόματος τῆς ὁποίας καὶ παρέμεινε κυρίως γνωστὸς ὡς Δημήτριος Καταρτζῆς. Εἰς τὸ Βουκουρέστι δ' ἐτιμήθη μὲ πολλὰ ἀξιώματα εἰς τὴν αὐτὴν τῶν ἑλληνικῆς καταγωγῆς Φαναριωτῶν ἡγεμόνων, ἐκεῖ δὲ συνέγραψεν ἑλληνιστὶ πολλὰ ἔργα, παιδαγωγικά, γραμματικά, φιλοσοφικά, ἀλλὰ καὶ νομικά, τὰ ὁποῖα ὅλα ἐξεδόθησαν ἐσχάτως ἐκ πολλῶν χειρογράφων ὑπὸ τοῦ Κωνσταντίνου Θ. Δημαρᾶ εἰς τὸ βιβλίον του «Δημήτριος Καταρτζῆς, Τὰ Εὐρισκόμενα» (Ἀθῆναι 1970).

Ἐὰν ὀλίγοι εἶναι αἱ πληροφορίες περὶ τοῦ βίου τοῦ Καταρτζῆ, τοῦναντίον ἀρκετὰ εἶναι τὰ διασωθέντα χειρογράφα του, ἀπὸ τὰ ὁποῖα προκύπτει ἡ βαθεῖα διὰ τὴν ἐποχὴν παιδεία του, ἀλλὰ καὶ ἡ ἱκανότης του πρὸς ἀφομοίωσιν καὶ πρὸς διατύπωσιν τῶν πολλῶν του γνώσεων. Γνωρίζομεν σήμερον πολλοὺς ἐκ τῶν διδασκάλων του, ὡς καὶ ἀπὸ ποῖον ἐδιδάχθη τὴν γαλλικὴν γλῶσσαν. Γνωρίζομεν ἐπίσης, ὅτι ἀπὸ τὰ νεανικά του χρόνια ἐφλέγετο ἀπὸ τὸν πόθον τῆς μαθήσεως, ἀπὸ

---

* PAN. J. ZEPOS, *The «Ars Juridica» of Demetrius Catargis (Bucarest, 1793)*.

τὸν θαυμασμὸν πρὸς τοὺς Ἕλληνας ἀρχαίους συγγραφεῖς, ἐπίσης δὲ καὶ ἀπὸ τὸ πάθος τῆς ἐρεῦνης τόσον τῶν νομικῶν βυζαντινῶν κειμένων, ὅσον καὶ τῶν κειμένων τῶν ἀφορώντων εἰς τὰ γράμματα καθ' ἑαυτά, τὴν γραμματικὴν, τὴν ρητορικὴν, τὴν λογικὴν κ.ἄ. Γνωρίζομεν ἀκόμη, ὅτι ἐπὶ μακρὰ ἔτη ἐχρημάτισεν ἀνώτερος δικαστής. Ἀλλὰ καὶ ὅτι ἡ γνῶσις τῆς γαλλικῆς γλώσσης τὸν διηυκόλυνεν εἰς τὸ νὰ μελετήσῃ ἀπ' εὐθείας τὴν δυτικὴν διανόησιν τῆς ἐποχῆς, ὡς καὶ πρὸ παντὸς νὰ ἐξοικειωθῇ μὲ τὰ διδάγματα καὶ τὰ ἐπιτεύγματα τῶν Γάλλων ἐγκυκλοπαιδιστῶν, τῶν ὁποίων ἡ διδασκαλία καὶ τὸ ὑπόδειγμα ἔχουν σαφῶς ἐπηρεάσει τὸ ὅλον ἔργον του.

Τὸ ἔργον του αὐτό, τὸ ὅλον συγγραφικόν του ἔργον, εἶναι πολυσχιδὲς καὶ πολύμορφον. Κατὰ τὰ πρῶτα ἔτη τῆς συγγραφικῆς του δραστηριότητος εἶναι φανατικὸς θιασώτης τῆς δημοτικῆς γλώσσης, τῆς *φυσικῆς* ὡς τὴν ἀποκαλεῖ, κατ' ἀντίθεσιν πρὸς τὴν *αἰρετὴν* λογίαν γλῶσσαν, τὰς γλωσσικὰς του δὲ θεωρίας ἀναπτύσσει εἰς περισσότερα ἔργα ἢ ἐπιστολάς. Συγγράφει «Γραμματικὴν τῆς ρωμαίικας γλώσσης», «Σχέδια», δηλαδή δοκίμια διὰ τὸ γλωσσικὸν ζήτημα, διὰ τὴν «ἀγωγὴν τῶν παιδιῶν, ρωμηῶν καὶ βλάχων», «συμβουλὴν στοὺς νέους πῶς νὰ ὠφελιοῦνται καὶ νὰ μὴ βλάπτουνται ἀπ' τὰ βιβλία τὰ φράγκικα καὶ τὰ τούρκικα». Ἐτοιμάζει τὴν μετάφρασιν τοῦ ἔργου τοῦ Réal de Curban, «La Science du Gouvernement», προτάσσει δ' εἰς τὴν ἐτοιμαζομένην μετάφρασιν σημαντικώτατον διὰ τὰς ἰδέας του πρόλογον. Τὰς ἰδέας του δ' αὐτάς, μεταρρυθμιστικὰς καὶ προοδευτικὰς, πάντοτε ὅμως εἰς τὸ πλαίσιον τοῦ Διαφωτισμένου Ἀπολυταρχισμοῦ τῆς ἐποχῆς, ἀναπτύσσει εἰς τὸ χαριτωμένον ἔργον του «Ἐγκώμιον τοῦ φιλοσόφου, μακαρισμοῦ τοῦ ὁρθόδοξου, ψόγος τοῦ ἄθεου, ταλάνισμα τοῦ δεισιδαίμων», ἐπαναλαμβάνει δὲ πολὺ συνθετικώτερον καὶ εἰς τὸ ἕτερον μεῖζον ἔργον του, τὸ «Γνωθὶ σαυτόν», εἰς τὸ ὁποῖον καὶ εἰς χωριστὰ μέρη περιγράφει τὸν χαρακτῆρα τοῦ σοφοῦ, τοῦ ἡμιμαθοῦς καὶ τοῦ ἀμαθοῦς, ἐκθέτει κατὰ τὸ πρότυπον τῆς Γαλλικῆς Ἐγκυκλοπαιδείας τὸ ἐπιβαλλόμενον συστηματικὸν διάγραμμα παντὸς ἐπιστητοῦ καὶ προσθέτει μεθοδικὴν ἀπαρίθμησιν τῶν ἐντύπων ἢ χειρογράφων διδακτικῶν ἔργων εἰς τὴν ἀρχαίαν ἢ νέαν ἑλληνικὴν, προσφέρων οὕτω διὰ πρώτην φορὰν συστηματικὴν τὴν ἑλληνικὴν βιβλιογραφίαν τῆς ἐποχῆς του περιέχουσαν πλέον τῶν ἑξακοσίων τίτλων.

Τὰ ἔργα του αὐτά, καὶ ὅσα ἄλλα δημοσιεύονται ἤδη εἰς τὴν ὠραίαν ἔκδοσιν τοῦ Κ. Δημαρᾶ, ἀποδεικνύουν τὸν Καταρτζῆν ἰσχυρὰν καὶ χαρακτηριστικὴν πνευματικὴν μορφήν, πολυμερῆ καὶ μαχητικὴν προσωπικότητα εἰς τὸν τομέα τῆς καθόλου παιδείας. Τὰ χαρακτηριστικὰ δὲ ταῦτα δὲν ἀμβλύνονται ἀκόμη καὶ ὅταν, ἄγνωστον διατί, εἰς τὰ τελευταῖα του ἔργα ὁ Καταρτζῆς ἔπαυσε νὰ γράφῃ εἰς τὴν δημοτικὴν καὶ ἀπὸ τοῦ 1791, χωρὶς νὰ ἐγκαταλείψῃ τὰς θεωρίας του περὶ τῆς

δημοτικής γλώσσης, ήρχισε νὰ γράφῃ, ὅπως λέγει ὁ ἴδιος, *κατὰ τὸ ὕφος τῶν σπουδαίων*, δηλαδὴ εἰς τὴν *αἵρετὴν* γλῶσσαν, *ἀδιαφορῶντας μὲ ὅ,τι τρόπον καὶ ἂν εἶναι, μόνον νὰ ὠφελήσω τὸ γένος μου.*

Καὶ πράγματι ὁ Δημήτριος Καταρτζῆς *ὠφέλησε τὸ γένος του.* Αἱ προοδευτικαὶ του θεωρίαι, αἱ ἰδέαι του περὶ ἐλευθερίας, αἱ διδασκαλίαι του περὶ ἐπιστήμης, περὶ γλώσσης καὶ παιδείας, ἡ ὅλη του δηλαδὴ ἐπίδοσις εἰς τὰ γράμματα ἐπηρέασαν πολλοὺς, μεταξὺ τούτων δὲ πιθανῶς καὶ τὸν Ρήγαν Βελεστινλῆν, ἀλλὰ καὶ ἄλλους. Ἡ σύνθεσις τῆς κλασσικῆς ἑλληνικῆς παιδείας, πρὸς τὴν τότε σύγχρονον φιλελευθέραν δυτικὴν διδασκαλίαν τῶν ἐγκυκλοπαιδιστῶν, σύνθεσις, ἡ ὁποία εἶναι σαφῆς εἰς τὴν συγγραφικὴν δραστηριότητα τοῦ Καταρτζῆ ἀπέδωσε καρποὺς πλουσίους. Ἡ ἑλληνικὴ παιδεία ὀφείλει πολλὰ εἰς τὸν Δημήτριον Καταρτζῆν. Πολλὰ ὅμως ὀφείλει εἰς αὐτὸν καὶ ἡ ἑλληνικὴ, ἀλλὰ καὶ ἡ καθόλου ἱστορία τοῦ Δικαίου, διὰ τὴν συγγραφὴν τῆς «Δικανικῆς Τέχνης» του.

II

Ἡ «Δικανικὴ Τέχνη» ἐξεδόθη τὸ πρῶτον ἐν ἔτει 1950 ἐκ δύο χειρογράφων τῆς Ρουμανικῆς Ἀκαδημίας ὑπὸ τοῦ κ. Δημητρίου Β. Οἰκονομίδου, νῦν ἐντεταλμένου ὑφηγητοῦ τῆς Λαογραφίας εἰς τὸ Πανεπιστήμιον Ἀθηνῶν, ὅστις καὶ ἐδημοσίευσεν τὸ κείμενον μετὰ ἱστορικῆς εἰσαγωγῆς καὶ πολλῶν παρατηρήσεων εἰς τὸ 3ον τεῦχος τῆς «Ἐπετηρίδος τοῦ Ἀρχείου τῆς Ἱστορίας τοῦ Ἑλληνικοῦ Δικαίου» τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν (ἔτος 1950, σελ. 17 - 59). Πληρέστερον ὅμως ἀπόκειται ἤδη τὸ κείμενον τῆς «Δικανικῆς Τέχνης» εἰς τὸ ἐσχάτως, ὡς ἐσημειώθη, δημοσιευθὲν ὑπὸ τοῦ Κωνσταντίνου Θ. Δημαρᾶ βιβλίον, ὅπου (σελ. 262 - 307) ὁ ἐκδότης δημοσιεύει καὶ τρίτον χειρόγραφον περιέχον τὴν «Δικανικὴν Τέχνην», τὸν λεγόμενον Κώδικα τῆς Ζωγραφείου Σχολῆς τοῦ Σταυροδρομίου, ὅστις ἐκφράζει τὴν πρῶτην μορφήν τοῦ ἔργου, πρὶν ἢ τοῦτο λάβῃ τὴν ὀριστικὴν του διατύπωσιν, οἷα ἀπόκειται εἰς τὰ χειρόγραφα τῆς Ρουμανικῆς Ἀκαδημίας.

Ἡ «Δικανικὴ Τέχνη» ἀσφαλῶς ἐνδιαφέρει τὸν φιλόλογον διὰ τὴν ἰδιάζουσαν γλωσσικὴν μορφήν, ὡς καὶ διὰ τὴν στροφὴν τοῦ Καταρτζῆ ἀπὸ τὴν *φυσικὴν* δημοτικὴν εἰς τὴν *αἵρετὴν* λογίαν γλῶσσαν τῶν *σπουδαίων* τῆς ἐποχῆς του. Ἐνδιαφέρει ὅμως κυρίως καὶ τὸν νομικόν, ὁ ὁποῖος εἰς τὴν πραγματείαν αὐτὴν ἀνακαλύπτει συγγραφέα πρωτοτυποῦντα καὶ κατὰ τὸ θέμα καὶ κατὰ τὸν χειρισμὸν του.

Ἡ Δικανικὴ Τέχνη εἶναι κατὰ τὸν ὀρισμὸν τῆς ὑπ' αὐτοῦ τούτου τοῦ Καταρτζῆ *μία δύναμις ὅπου θεωρεῖ εἰς κάθε διαφιλονεικούμενον συμβόλαιον ἢ ἐγκλημα τὸ συναγόμενον πιστόν* (βλ. Δημαρᾶ, *Τὰ Εὐρισκόμενα*, σελ. 269). Εἰς τὴν ἀφιέρωσιν δὲ τοῦ ἔργου του πρὸς τὸν ἡγεμόνα του (Ἰωάννην) Ἀλέξανδρον

Κωνσταντίνου Μουρούζην ὁ συγγραφεὺς ἐπεξηγεῖ σαφῶς τὴν οὐσίαν τῆς μελέτης του, τὴν ὁποίαν ἀποκαλεῖ *ἀναγκαίαν εἰς ὅλους ἐλευθέραν τέχνην* καὶ εἰς τὴν ὁποίαν συνδυάζει τὴν Φιλοσοφίαν καὶ τὴν Ἐπιστήμην τοῦ Δικαίου: . . . *τὴν σύστοιχον ἤδη πρώτη φορά μετὰ τὸ ὄργανον τῆς φιλοσοφίας, καὶ ὄργανον ἄλλο τοῦ ἰδιωτικοῦ νομίμου ἢ τῆς δικαιοσύνης περὶ τὰ συμβόλαια καὶ ἐγκλήματα, τὴν ὁποίαν τὴν ὠνόμασα δικανικὴν*», λέγει ὁ ἴδιος (αὐτόθι, σελ. 264).

Φαίνεται, λοιπόν, ὑπερήφανος ὁ Καταρτζῆς διὰ τὸν πρωτότυπον συνδυασμὸν τῆς Φιλοσοφίας, ἀκριβέστερον τῆς Λογικῆς, πρὸς τὴν Δικαιοσύνην. Τὴν πρωτοτυπίαν δὲ ταύτην τοῦ ἔργου του δὲν παραλείπει νὰ τονίσῃ καὶ εἰς τὸ ἀκολουθοῦν Προοίμιον (αὐτόθι, σελ. 265 ἐπ.) ὅπου αὐταρέσκως ἐκθέτει, ὅτι . . . *σύνοιδα νὰ μὴν ἐμπεριέχεται τι τοιοῦτον μέσα εἰς τὴν Γαλλικὴν μεθοδικὴν Ἐγκυκλοπαιδείαν, τὴν ἐπιγραφομένην δικαίως νὰ περιέχῃ ὅλας τὰς μαθήσεις τῶν ἀνθρώπων . . . καὶ ἐν συνεχείᾳ ἐκφράζει τὴν ἀπορίαν πῶς οἱ ἀρχαῖοι σοφοὶ μας, οἱ ὁποῖοι ἀνέλυσαν τόσα εἶδη συλλογισμοῦ, ἐν τούτοις οὔτε αὐτοὶ οὔτε οἱ νεώτεροι δὲν ἐπενόησαν νὰ εἰποῦν καὶ τὸν χαρακτήρα τοῦ ἀναγκαιοτάτου πιστοῦ ἢ δικανικοῦ συλλογισμοῦ καὶ νὰ κάμουν τὸ πραγματευόμενον αὐτὸν σύγγραμμα.*

Ἡ ἀπορία του αὕτη δὲν εἶναι ἀπολύτως δεδικοιολογημένη. Διότι βέβαιον εἶναι, ὅτι ὁ Ἀριστοτέλης, τὸν ὁποῖον ἔχει βαθύτατα μελετήσῃ ὁ Καταρτζῆς, καὶ ἀλλαχοῦ ἀλλ' ἰδίως εἰς τὴν «Ρητορικὴν Τέχνην» ἔχει ἐπαρκῶς ἀναλύσει τὸν ρητορικὸν συλλογισμὸν κατὰ τὴν σχέσιν του καὶ πρὸς τὸ δικανικὸν συλλογισμὸν. Δεδικοιολογημένη εἶναι οὕτως ἡ ἀπορία του ὡς πρὸς μόνους τοὺς ἐγκυκλοπαιδιστάς, τῶν ὁποίων θαυμάζει τὴν πνευματικὴν προσφορὰν καὶ τοὺς ὁποίους συχνὰ προσπαθεῖ νὰ μιμηθῇ, ἀφοῦ ὡς ἐλέχθη ἀνωτέρω, ἀκόμη καὶ τὸ ἰδικὸν του μεθοδικὸν διάγραμμα τῶν ἐπιστημῶν, ὡς τὸ διετύπωσεν εἰς τὸ ἔργον του «Γνωθὶ σαυτόν», δὲν εἶναι ἢ ἀπομίμησις δυτικῶν προτύπων, κατὰ τὰ ὑπὸ τοῦ ἰδίου σημειούμενα εἰς τὸ ἔργον του αὐτό: . . . *Τὸ Διάγραμμα πρῶτος πὸν τῶκαμ' εἶναι ὁ κῆρ Μπακῶν· δευτερος ὁ κῆρ Σαμπέρ· ὁ κῆρ Ντιντερό τὸ ἐτελειοποίησε, καὶ μετὰ τὴν ἄδειά του τὸ ἐτύπωσ' ὁ κῆρ Νταλαμπέρ μετὰ τὴν ἐρμηνεία του· ἔκαμ' ἕνα παρόμοιο κ' ὁ κῆρ Φορμέι. Ἀπ' αὐτὰ ὅλα κ' ἀπὸ ἄλλα μέρη ἐρανίσθηκα, κ' ἔκαμα κ' ἐγὼ τὸ δικό μας. Χαρά μου ἂν τὸ κάμη ἄλλος τελεώτερο, εἶγε τ' ὅμως ὅποιος τὸ μεταχειριστῇ ὁδηγὸς στὴ σπουδὴ του ἢ τὴν ὠφέλεια τοῦ κοινοῦ, τὸ σπουδαζόμενον» (βλ. «Γνωθὶ σαυτόν», ἔκδ. Δημαρᾶ, Τὰ Εὐρισκόμενα, αὐτόθι, σελ. 138).*

Πρωτοτυπεῖ, λοιπόν, ὁ Καταρτζῆς ἐν σχέσει πρὸς τοὺς ἐγκυκλοπαιδιστάς μετὰ τὴν συγγραφὴν τῆς «Δικανικῆς Τέχνης». Ἀντιλαμβάνεται ὅμως τὸν ἐνδεχόμενον ἀντίλογον, ὅτι καὶ ὁ δικανικὸς συλλογισμὸς περιέχει στοιχεῖα τὰ ὁποῖα ἤδη οἱ ἀρχαῖοι ἀνέλυσαν εἰς τὴν ρητορικὴν καὶ τὴν διαλεκτικὴν. Διὰ τοῦτο δ' εἰς τὸ

«Προοίμιόν» του επιχειρεί νὰ ἀποσαφηνίσῃ τὰ ὅρια τῶν *τεχνῶν* αὐτῶν καὶ τοῦ συναφοῦς συλλογισμοῦ, καταλήγων νὰ διατυπώσῃ τὴν σκέψιν του ὡς ἑξῆς, ὑπὸ ἀριστοτελικὴν πάντοτε ἐπιρροήν: *Ἡ διαλεκτικὴ καὶ ρητορικὴ δὲν ἔχουν ὑποκει-
μενον ἀφωρισμένης ἐπιστήμης, ἀλλὰ ἔχουν περὶ ὃ ἐκεῖνα ὁποῦ γνωρίζουν ὅλοι, καὶ εἶναι δυνάμεις νὰ πορίζουν λόγους ἀποδεικτικούς ἢ πιθανούς. Διαφέρει ἄρα ἀπὸ αὐτὰς ἡ δικανικὴ, ὅτι ἔχει ἓνα γένος ἀφωρισμένον, τὰ νομικά, καὶ εἶναι δύναμις νὰ πορίζῃ λόγους πιστοὺς ἤτοι ἀξιόπιστους* (βλ. Δικανικὴ Τέχνη, Προοίμιον, Τὰ Εὐρισκόμενα, αὐτόθι, σελ. 267 ἐπ.). Μὲ ἄλλους λόγους, διαλεκτικὴ, ρητορικὴ καὶ δικανικὴ εἶναι *πᾶσαι τέχναι*, χρησιμοποιοῦσαι τὸν συλλογισμὸν διὰ τὴν συναγωγὴν συμπερασμάτων. Ἡ διαλεκτικὴ ὅμως ὁδηγεῖ εἰς ἀπόδειξιν, ἡ ρητορικὴ εἰς πιθανολόγησιν, ἐνῶ ἡ δικανικὴ εἰς *πίστιν*, ἤτοι *ἀξιόπιστιαν*. Τοῦτο δὲ διότι, ἡ δικανικὴ ἔχει ὡς εἰδοποιὸν διαφορὰν τὸν νόμον καὶ τὰ νομικά, ἔνεκα τῆς διαφορᾶς δὲ ταύτης ἀποκτᾷ αὐτοτέλειαν. Καὶ εἰς τοῦτο ὁ Καταρτζῆς δὲν παραλείπει νὰ παραπέμψῃ εἰς τὸν Ἀριστοτέλη, ὅστις εἰς τὴν «Ρητορικὴν Τέχνην» πράγματι ἀποφαίνεται: *Ταῦτα δέ, ὅσῳ τις ἂν βελτίῳ ἐκλέγηται, τὰς προτάσεις λήσει ποιή-
σας ἄλλην ἐπιστήμην τῆς διαλεκτικῆς καὶ ρητορικῆς· ἂν γὰρ ἐντύχῃ ἀρχαῖς, οὐκέτι διαλεκτικὴ οὐδὲ ρητορικὴ, ἀλλ' ἐκεῖνη ἔσται, ἧς ἔχει τὰς ἀρχάς* (Ἀριστοτέλης, Ρητορικὴ Τέχνη, 1358a 23 ἐπ. ἢ βιβλ. α', κεφ. β', κατὰ τὴν παραπομπὴν τοῦ Καταρτζῆ εἰς τὸ Σχόλιον α' τῆς Δικανικῆς Τέχνης, βλ. Τὰ Εὐρισκόμενα, αὐτόθι, σελ. 268 καὶ σελ. 304).

III

Μετὰ τὴν ἀφιέρωσιν, τὸ προοίμιον καὶ τὸν ὄρισμὸν τῆς Δικανικῆς Τέχνης, ὁ συγγραφεὺς προβαίνει εἰς διαίρεσιν τῆς πραγματείας του εἰς πέντε μέρη ὡς ἑξῆς: I, Κριτήρια καὶ κριταὶ μὲ τοὺς περὶ αὐτούς, II, Διαδικαζόμενα πρόσωπα, III, Πίστεις ἢ ἀποδείξεις τῶν διαδικαζομένων προσώπων, IV, Δικανικὸς συλλογισμὸς καὶ παραλογισμοὶ ἢ σοφίσματα, καὶ V, Ὑπομνήματα καὶ ψηφίσματα. Ταῦτα δὲ πάντα ἀκολουθοῦν ἐνδιαφέροντα Σχόλια τοῦ ἰδίου.

Ἐκ τῶν μερῶν ἢ κεφαλαίων αὐτῶν, τὸ πρῶτον, τὸ δεῦτερον καὶ τὸ πέμπτον δὲν ἐμφανίζουσι ἰδιαίτερον ἐνδιαφέρον. Ὑποθέτω δ' ὅτι καὶ ὑπὸ τοῦ συγγραφέως ἐτέθησαν, ἵνα πλαισιώσουν τὸ βασικὸν θέμα του περὶ τοῦ δικανικοῦ συλλογισμοῦ, τὸ ὅποιον τὸν ἀπασχολεῖ εἰς τὸ κυρίως ἐνδιαφέρον τρίτον καὶ τέταρτον κεφάλαιον. Ἐν τούτοις εἶναι ἀνάγκη νὰ σημειωθῇ συντόμως τὸ περιεχόμενον καὶ τῶν λοιπῶν ἡσσονος σημασίας κεφαλαίων τούτων. Καὶ τοῦτο, ἵνα δοθῇ, κατὰ τὸ δυνατόν, συνοπτικὴ ἀλλ' ἀκριβὴς ἢ εἰκὼν τοῦ περιεχομένου τοῦ ὅλου ἔργου.

Εἰς τὸ πρῶτον κεφάλαιον, περὶ κριτηρίων καὶ κριτῶν μὲ τοὺς περὶ αὐτοῦς, ὁ Καταρτζῆς διακρίνει τὸ ὑπέρτατον κριτήριο τοῦ ἡγεμόνος ἀπὸ τὰ κατώτερα *ὑπάλληλα* δικαστήρια, εἰς τὰ ὁποῖα κινοῦνται ὁ πρόεδρος, ὁ ἐρωτηματίζων σύμ- πονος, οἱ σύμπονοι ἢ πάρεδροι κριταί, οἱ νοτάριοι ἢ λογοθέται καὶ οἱ δημόσιοι ὑπηρεταί. Τῶν προσώπων δ' αὐτῶν ἀναλύει τὰς ἐξουσίας καὶ ἀρμοδιότητος ὡς ἐξῆς: α) Ὁ Πρόεδρος *ἐπιστατεῖ αὐτὸς δι' ἑαυτοῦ εἰς ὅλα*, διευθύνει τὴν διαδικα- σίαν, συντάσσει ἐν σχεδίῳ τὴν ἀπόφασιν, τὴν ὁποῖαν συζητεῖ μετὰ τῶν λοιπῶν κριτῶν καὶ τὴν ὑπογράφει πρῶτος μετὰ τῶν παρέδρων. β) Ὁ Ἐρωτηματίζων σύμπονος εἶναι ὁ πάρεδρος δικαστῆς ὅστις ὑποβάλλει ἐρωτήσεις εἰς τοὺς διαδί- κους, ὥστε νὰ παρέχεται δυνατότης καταγραφῆς τῶν κατατιθεμένων μὲ ἀκρίβειαν εἰς τὰ πρακτικά τῆς δίκης. γ) Οἱ Πάρεδροι ἢ Σύμπονοι εἶναι οἱ λοιποὶ δικασταί, ὑποβάλλοντες μὲ τὴν σειράν των καὶ αὐτοὶ ἐρωτήσεις καὶ συζητοῦντες τὸ σχέδιον τῆς ἀποφάσεως πρὶν ἢ τὸ ὑπογράψουν. δ) Οἱ Νοτάριοι ἢ Λογοθέται εἶναι κατ' οὐσίαν οἱ γραμματεῖς τῶν δικαστηρίων. Καὶ ε) Οἱ Δημόσιοι Ὑπηρεταί εἶναι οἱ κλητῆρες, εἰσάγοντες τοὺς διαδίκους εἰς τὸ δικαστήριον, τοποθετοῦντες ἀριστερὰ τῶν κριτῶν τὸν ἐνάγοντα καὶ δεξιὰ τὸν ἐναγόμενον (βλ. Σχόλιον τοῦ Καταρτζῆ, αὐτόθι, σελ. 304 ὑπὸ β', παραπέμπον εἰς τὸν Ἀριστοτέλη, καθ' ὃν ὁ ἐναγόμενος τίθεται δεξιὰ τοῦ κριτοῦ, ὡς τελῶν ὑπὸ τὴν σκέπην του), ἐπιδίδοντες δὲ τὸ κείμε- νον τῆς ἀποφάσεως εἰς τὸν νικῶντα διάδικον μετὰ τὴν ἔκδοσίν της.

Εἰς τὸ δεύτερον κεφάλαιον, περὶ τῶν διαδικαζομένων προσώπων, ὁ συγ- γραφεὺς ἐκθέτει τὰ ἀφορῶντα εἰς τὸν ἐνάγοντα καὶ τὸν ἐναγόμενον ὡς καὶ εἰς τοὺς ἐκπροσωποῦντας ἢ βοηθοῦντας τούτους, ἦτοι τὸν ἐντολέα ἢ συνήγορον, τὸν ἐπίτροπον ἢ κουράτορα τῶν ἀνηλίκων, τοὺς μάρτυρας καὶ τὸν ἐγγυητὴν (προσώ- που ἢ πράγματος, κατὰ τὰ εἰς τὸ Βυζαντινορωμαϊκὸν δίκαιον κρατοῦντα, πρβλ. λ. χ. καὶ Μιχ. Φωτεινοπούλου Νομικὸν Πρόχειρον, 1765, ἡμετ. ἐκδόσεως, Ἀθῆ- ναι, 1959, σελ. 25 σημ. 7).

Τέλος εἰς τὸ πέμπτον κεφάλαιον, περὶ ὑπομνημάτων καὶ ψηφισμάτων, ὁ συγγραφεὺς ἐκθέτει πῶς πρέπει νὰ συντάσσονται τὰ πρακτικά τῆς δίκης μὲ ἀκρίβειαν καὶ ἀμεροληψίαν, ὡς καὶ τί περιέχουν αἱ δικαστικαὶ ἀποφάσεις, αἱ ὁποῖαι πρέπει νὰ διατυπώνουν πλήρη τὸν δικανικὸν συλλογισμὸν καὶ νὰ εἶναι σαφῶς ἡτιολογημένοι, ὥστε ὁ ἔλεγχος νὰ εἶναι εὐχερέστερος ὑπὸ τοῦ ἀνωτάτου ἡγεμονικοῦ κριτηρίου — *καὶ* δηλαδὴ ἀνάλογον πρὸς ὅ,τι νῦν δρίζει ὁ ἰσχύων Ἑλληνικὸς Κῶδιξ τῆς Πολιτικῆς Δικονομίας ἐν ἀρθρῳ 356 αὐτοῦ, ἦτοι, ὅτι *ἐν τῇ ἀποφάσει πρέπει νὰ ἀναφέρονται οἱ λόγοι οἱ ὁποῖοι ὠδήγησαν τὸν δικαστὴν εἰς τὸν σχηματισμὸν τῆς πεποιθήσεως αὐτοῦ*. Ἀξιοσημείωτον δ' εἶναι, πλὴν τῆς ἀξιώσεως αὐτῆς τοῦ ἡτιολογημένου τῶν ἀποφάσεων κατὰ τοὺς κανόνας τῆς λογι-

κῆς καὶ τῆς κοινῆς πείρας, ὡς θὰ ἐλέγομεν σήμερον, ὅτι ὁ συγγραφεὺς ἀξιοῖ, ὅπως καὶ ὅταν ἀκόμη ὑπάρχη προηγουμένη ἀπόφασις ἀνωτέρου δικαστηρίου, καθ' ἑαυτὴν ἀδικος ἢ ἐσφαλμένη, τότε τὸ κατώτερον δικαστήριον ἔχει χρέος νὰ ἐλέγξῃ πλαγίως (τὴν ἀδικὸν ἀπόφασιν τοῦ ἀνωτέρου δικαστηρίου) μὲ ἓνα σχόλιον εἰς τὸν ὑπέρτατον δικαστήν, ὡσὰν ὁποῦ εἶναι νόμος, ὅτι καὶ εἰς ἀπόφασιν βασιλέως νὰ μὴ γίνεται σιωπὴ εἰς τὴν ἀδικίαν, παραπέμπων ὡς πρὸς ταῦτα εἰς τὰ Σχόλιά του ι' καὶ ια' (αὐτόθι, σελ. 307), εἰς τὰ Βασιλικά 9.3.52 (ὁ ψηφισάμενος παύεται εἶναι κριτῆς καὶ οὐκέτι διορθοῦται τὴν ψῆφον) καὶ 2.6.9 (οὐχὶ 1.6.9, ὡς ἐσφαλμένως παραπέμπει ὁ Καταρτζῆς, καὶ κατὰ βασιλέως οἱ γενικοὶ κρατεῖτωσαν νόμοι καὶ πᾶσα παράνομος ἐκβαλέσθω ἀντιγραφῆ).

IV

Ὡς ἐσημείωσα ἀνωτέρω, τὰ ἐκτεθέντα τρία κεφάλαια τῆς Δικανικῆς Τέχνης τοῦ Καταρτζῆ δὲν εἶναι τὰ σπουδαιότερα, ἔστω καὶ ἂν ἐνίστε καὶ εἰς αὐτὰ ἀπαντοῦν σκέψεις περὶ τοῦ τρόπου καταρτίσεως τοῦ δικανικοῦ συλλογισμοῦ (βλ. λ. χ., αὐτόθι, σελ. 270 ὡς πρὸς τὸν πρόεδρον, σελ. 272 ὡς πρὸς τοὺς παρέδρους καὶ τοὺς λογοθέτας, σελ. 300 ὡς πρὸς τὰ ὑπομνήματα, σελ. 302 ὡς πρὸς τὰς ἀποφάσεις κλπ.).

Ἡ οὐσία οὕτω τῆς Δικανικῆς Τέχνης περιέχεται κυρίως εἰς τὸ τρίτον καὶ τὸ τέταρτον κεφάλαιον τῆς πραγματείας, ὅπου ὁ Καταρτζῆς ἀναλύει τὰ στοιχεῖα καὶ τὴν λειτουργίαν τοῦ δικανικοῦ συλλογισμοῦ. Ἡ ἀνάλυσις του εἶναι προδηλῶς ἐπηρεασμένη ἀπὸ τὴν διδασκαλίαν τοῦ Ἀριστοτέλους εἰς τὴν Ρητορικὴν Τέχνην, ὡς τοῦτο ἄλλως τε προκύπτει σαφῶς καὶ ἀπὸ τὰς συναφεῖς παραπομπὰς τοῦ Καταρτζῆ εἰς τὰ ἐν τέλει τῆς πραγματείας Σχόλια τοῦ ἰδίου. Ἡ διαφορὰ ὅμως εἶναι, ὅτι ὁ Καταρτζῆς εἰς τὸ ἔργον του ἐρευνᾷ καθ' ἑαυτὸν μόνον τὸν δικανικὸν συλλογισμόν, ἀναλύων τοῦτον συμφώνως πρὸς τὴν γενικωτέραν περὶ τοῦ ρητορικοῦ συλλογισμοῦ θεωρίαν τοῦ Ἀριστοτέλους, συμφώνως ἄλλωστε πρὸς τὴν βασικὴν του διάκρισιν τοῦ δικανικοῦ ἀπὸ τοῦ ρητορικοῦ (καὶ διαλεκτικοῦ) συλλογισμοῦ, τὴν ὁποίαν ἐξέθεσεν, ὡς ἐσημειώθη, εἰς τὸ Προοίμιον τῆς μελέτης του. Οὕτω :

α) Εἰς τὸ τρίτον κεφάλαιον τῆς μελέτης, τὸ ἐπιγραφόμενον *πίστεις ἢ ἀποδείξεις τῶν διαδικαζομένων προσώπων*, ὁ Καταρτζῆς διακρίνει τὰς ἀτέχνους ἀπὸ τὰς ἐντέχνους πίστεις ἢ ἀποδείξεις, μὲ τὰς ὁποίας ὑπευθύνομεν ἢ ἀθροῦμεν τὸ ἐνάργον ἢ ἐναγόμενον πρόσωπον. Ἡ διάκρισις δ' αὕτη, ὡς καὶ ἡ ἐν τῇ μελέτῃ ἀκολουθοῦσα ἀνάλυσις ἐκάστου εἴδους ἀτέχνου ἢ ἐντέχνου πίστεως, εἶναι ἐπανάληψις τῶν ὑπὸ τοῦ Ἀριστοτέλους, εἰς τὴν Ρητορικὴν Τέχνην διδαχθέντων (βλ. Ἀριστο-

τέλους, Ρητορική Τέχνη, 1356 b 35 ἐπ., 1375 a 22 ἐπ., 1375 b ἕως καὶ 1377 b).

Ἄτεχνοι οὕτω πίστεις ἴδιαι εἰς τὴν δικανικὴν εἶναι, κατὰ τὸν Καταρτζῆν, ὡς καὶ κατὰ τὸν Ἀριστοτέλη, πέντε, ἥτοι ὁ νόμος, ἡ ὁμολογία ἢ συνθήκη, ἡ μαρτυρία, ὁ ὄρκος καὶ ἡ βάσανος. Ἐκάστην δὲ τῶν πίστεων τούτων ἀναλύει ἐν τοῖς ἐπομένοις ὁ Καταρτζῆς κατὰ τὴν ἀριστοτελικὴν θεωρίαν, ἐκθέτων τὴν ἔννοιαν καὶ τὴν σημασίαν αὐτῶν ὡς μέσων ἀποδεικτικῶν. Ἰδιαίτερος δὲ καὶ κάπως ἐκτενέστερον πραγματεύεται περὶ τοῦ νόμου, οἷος εἶναι τὸ βυζαντινὸν δίκαιον καὶ τὸ ἐν Βλαχία Βυζαντινορρομανικὸν δίκαιον, τὰ ὁποῖα καὶ περιγράφει συνοπτικῶς, προσθέτων, ὅτι τοὺς κειμένους νόμους πρέπει νὰ τοὺς ἔχομεν εἰς ἄκρον σέβας διὰ δύο αἷτια: ἓνα μὲν, ὅτι εἶναι θεμελιωμένοι εἰς τὴν ἠθικὴν φιλοσοφίαν, τὴν ἐπιστήμην τοῦ πρακτικοῦ μέρους τῆς ψυχῆς μας καὶ μόνην ἐπιστήμην· καὶ ἄλλο, ὅτι ἔγιναν καὶ ἐκρωόθησαν ἐκ διαδοχῆς ἀπὸ ἑκατοστάδας σοφῶν καὶ πολλοῦς φωστῆρας κλπ. Ἐπαναλαμβάνων δὲ καὶ ἐνταῦθα τὴν ἀριστοτελικὴν σκέψιν, ὅτι ὁ νόμος δὲν πρέπει νὰ μεταβάλλεται συχνά (βλ. λ. χ. Ἀριστοτέλους, Πολιτικῶν, 1269 a 21 ἐπ.), ἐπάγεται ὅτι χρεωστοῦμεν δὲ κοινῶς ὅλοι νὰ μὴν ἀφήνωμεν νὰ ἀργῆ ἢ νὰ ἀναιρηται κανένας νόμος· ὡσὰν ὅπου ἓνα, ὅπου δὲν ἔχομεν ὅλοι ἐξουσίαν, πράγμα οὐσιωδέστατον εἰς τὴν νομοθεσίαν, καὶ ἄλλο, ὅτι δὲν θέλει βάλωμεν εὐκόλα ἄλλον νόμον καλλήτερον εἰς τὸν τόπον του, ἀλλὰ χειρότερον... Συναφῶς δὲ φέρει τὸ παράδειγμα τῆς ἐνόρκου αἵρετοκρισίας τῆς ὁποίας τὸ βυζαντινὸν δίκαιον ὑποκατεστάθη δι' ἄλλης συνθηθείας, ἡ ὁποία εἶναι ἐλαττωματικὴ, μεμπτὴ καὶ τυραννικὴ (βλ. Τὰ Εὐρισκόμενα, αὐτόθι, σελ. 279 ἐπ.).

Ἐξ ἐτέρου ἔντεχνοι πίστεις, οἰκεῖαι εἰς τὴν δικανικὴν εἶναι, κατὰ τὸν Καταρτζῆν, τέσσαρες, ἥτοι ἡ πίστις ἀβασάνιστος κατὰ νόμους ἢ πρόληψις νομικὴ (δηλ. τὸ νόμιμον τεκμήριον), ἡ καλὴ ἢ κακὴ πίστις (δηλαδή ἡ ὑποκειμενικὴ καλὴ ἢ κακὴ πίστις τοῦ νομέως), ἡ ἀτελής πίστις (λ. χ. ἡ βεβαίωσις μόνον ὑφ' ἑνὸς καὶ οὐχὶ ὑπὸ δύο μαρτύρων), καὶ ἡ ἐντελής πίστις (ἥτοι ἡ πλήρης ἀπόδειξις δι' ὁμολογίας, μαρτυρίας, ὄρκου ἢ βασάνου). Αἱ τέσσαρες αὐταὶ ἔντεχνοι πίστεις ἀρμόζουσι, κατὰ τὸν συγγραφέα, εἰς τὴν δικανικὴν, εἰς τὴν ὁποίαν τοῦναντίον δὲν ἀρμόζουσι, κατ' αὐτόν, αἱ ἄλλαι ἑπτὰ ἔντεχνοι πίστεις τῆς ρητορικῆς, ἥτοι: εἰκότα, παραδείγματα, τεκμήρια, ἐνθυμήματα, γνῶμαι, σημεῖα καὶ ἔλεγχοι. Αἱ ἑπτὰ αὐταὶ ἔντεχνοι πίστεις τῆς ρητορικῆς ἄγουν ἀπλῶς εἰς πιθανότητα, ὡς ἄλλως τε καὶ ἡ ἐνδεχομένη γνῶσις τοῦ δικαστοῦ περὶ τῶν γεγονότων τῆς δίκης καὶ τὸ μαντικὸν τῆς ψυχῆς του. Διότι, ὁ κριτής, κατὰ τὸν συγγραφέα, δὲν κρίνει ὡς προορατικὸς καὶ καρδιογνώστης, ἀλλὰ ἀπλῶς ὡς ἓνας ἄνθρωπος ὁποῦ δὲν ἰξεύρει τὰ ἀπόντα ἢ τὰ μέλλοντα, καὶ γυρεύει ἀπὸ τὰ παρόντα νὰ πληροφορηθῆ με ἀπόδειξιν δικανικὴν, διὰ νὰ ἀποφασίσῃ ἐκεῖνο ὁποῦ θηρεύσῃ πιστόν (πρβλ. καὶ

Ἀριστοτέλους, Ρητορική Τέχνη, 1354b 6 ἐπ. καὶ ἀλλαχοῦ). Εἰς τὴν τοιαύτην του ὅμως ἀνάλυσιν ὁ Καταρτζῆς δὲν λησμονεῖ καὶ τὴν ἀριστοτελικὴν ἐπιείκειαν, δεχόμενος, ὅτι ὁ δικαστὴς δύναται νὰ εἶναι δεδεκασμένος εἰς ἓνα πρᾶγμα, δηλαδὴ κρίνει μὲν ὁ τοιοῦτος ἐθελαγᾶθως ὅλους καὶ δὲν συνερίζεται τὴν δυσμένειαν τῶν διαδικαζομένων πρὸς ἀλλήλους, ἀλλὰ, ὅπου ἐπιτρέπει μόνον ὁ νόμος, εἶναι εὐμενέστερος εἰς ἀρρώστους, παῖδια, γυναῖκας, γέροντας καὶ πταίστας· μὲν ὅλον τοῦτο δὲν τοὺς βοηθᾷ διὰ νὰ ἀδικοῦν ἄλλους, ἀπαράλλακτα καθὼς φεῖδεται νὰ ἀθώωσῃ ἓνα κακοῦργον καὶ δι' αὐτοῦ νὰ κακοποιήσῃ πολλοὺς ἀθῶους (Τὰ Εὐρισκόμενα, αὐτόθι, σελ. 291 ἐπ.).

Προφανὲς εἶναι πόσον αἱ διακρίσεις καὶ αἱ ἰδέαι του αὐταὶ ἀποπνέουν ἀριστοτελικὴν διδασκαλίαν. Ἡ ἀριστοτελικὴ του δ' αὕτη θεώρησις ἐνισχύεται καὶ ἀπὸ τὸ γεγονός, ὅτι εἰς τὸ κείμενόν του, κατὰ τὴν ἀνάλυσιν τῆς νομικῆς προλήψεως, ἦτοι τοῦ νομίμου τεκμηρίου (αὐτόθι, σελ. 289 ἐπ.), ρητῶς διακρίνει τέσσαρας τόπους τῆς προλήψεως αὐτῆς, ἄλλως θέματα ἢ ὑποθέσεις τοῦ νομίμου τεκμηρίου, σαφῶς οὕτω παριστάμενος ὡς γνώστης καὶ τῆς περὶ τόπων ἀριστοτελικῆς θεωρίας τοῦλάχιστον ὡς αὕτη διατυποῦται παρεπιπτόντως εἰς τὴν Ρητορικὴν Τέχνην.

β) Εἰς τὸ τέταρτον κεφάλαιον, τὸ ἐπιγραφόμενον *δικανικὸς συλλογισμὸς καὶ παραλογισμοὶ ἢ σοφίσματα*, ὁ Καταρτζῆς ἀναλύει τὸν δικανικὸν συλλογισμὸν καθ' ἑαυτόν, ὅστις, ὅπως καὶ ὁ διαλεκτικὸς καὶ ὁ ρητορικὸς, *συντίθεται ὁμοίως ἀπὸ τρεῖς προτάσεις, μείζονα, ἐλάττονα καὶ συμπέρασμα, ἀπαράλλακτα καθὼς καὶ ὁ ἀποδεικτικὸς* (αὐτόθι, σελ. 293).

Ἡ ἀνάλυσις του ὡς πρὸς τὴν μείζονα καὶ τὴν ἐλάττονα δικανικὴν πρότασιν μὲ τὸν συνδέοντα ταύτας μέσον ὅρον καὶ ὡς πρὸς τὸ δικανικὸν συμπέρασμα εἶναι ἡ γνωστὴ ἀριστοτελικὴ ἀνάλυσις τοῦ συλλογισμοῦ. Ἡ προσφορὰ τοῦ Καταρτζῆ συνίσταται ἴσως ἐν προκειμένῳ εἰς τὴν ἀνάλυσιν τοῦ μέσου ὅρου, ὅστις, κατ' αὐτόν, εἶναι πάντοτε μία ἀπὸ τὰς τέσσαρας ἀτέχνους πίστεις, ἦτοι ὁμολογία, μαρτυρία, ὅρκος καὶ βάσανος, ἡτις ἐνώγει τὸ *π ᾧς μὲ τὸν νόμον, τὴν ἀρχὴν καὶ τὸ ἀξίωμα εἰς τὴν μείζονα*, ὡς καὶ τὸ *τ ἰς μὲ τὸ ἡγούμενον τοῦ νόμου, τὴν ἀγωγὴν καὶ τὴν ἐλάττονα*, τέλος καὶ τὸ *τ ἰς μὲ τὸ ἐπόμενον τοῦ νόμου εἰς τὸ συμπέρασμα*. Εἰς τὸν συλλογισμὸν αὐτόν, καὶ αἱ τρεῖς προτάσεις, μείζων, ἐλάττων καὶ συμπέρασμα, εἶναι πισταί, ὃ ἐστὶν ἀξιόπισται. Φέρει δ' ἐν συνεχείᾳ παραδείγματα δικανικῶν συλλογισμῶν ἐξ ὁμολογίας, μαρτυρίας, ὅρκου καὶ βασάνου, διὰ νὰ καταδείξῃ ἔτι σαφέστερον τὴν βάσιν καὶ θεμέλιον τοῦ δικανικοῦ συλλογισμοῦ. Καὶ τὴν ὅλην ἀνάλυσιν κλείει μὲ σύντομον ἔκθεσιν τῆς οὐσίας τῶν δικανικῶν παραλογισμῶν ἢ σοφισμάτων, τὰ ὅποια δὲν εἶναι σπάνια, διότι ὡς λέγει ὁ

Καταρτζής, ἡ ἀμάθεια παραλογίζεται ἢ ἡ κακία σοφίζεται μάλιστα καὶ εἰς τὴν δικανικὴν. Τιοιοῦτοι δὲ δικανικοὶ παραλογισμοὶ ἢ σοφίσματα προέρχονται ἀπὸ τὴν διαστροφὴν τοῦ ἐκτεθέντος δικανικοῦ συλλογισμοῦ ἐν σχέσει πρὸς τὰς πέντε ἀτέχνους πίστεις, τὴν ὁμολογίαν, τὴν μαρτυρίαν, τὸν ὄρκον, τὴν βάσανον καὶ ἰδιαίτατα τὸν νόμον, ὅταν λ. χ. εἰς τὴν μείζονα περιέχεται ἄλλος νόμος ἀπὸ ἐκεῖνον ὅστις ἀπαντᾷ εἰς τὴν ἐλάσσονα καὶ εἰς τὸ συμπέρασμα, ἢ καὶ ἄλλως.

V

Αἱ τελευταῖαι σελίδες τῆς Δικανικῆς Τέχνης τοῦ Καταρτζῆ περιέχουν ἔνδεκα «Σχόλια» τοῦ ἰδίου, τὰ ὁποῖα ἐμφανίζουν ἐπίσης πολὺ ἐνδιαφέρον.

Ἐκ τῶν ἔνδεκα αὐτῶν Σχολίων, ἐν (τὸ ὑπ' ἀριθ. στ') δὲν ἔχει γραφῆ καὶ εἰς οὐδὲν τῶν σφζομένων χειρογράφων ἀπαντᾶται. Ἐκ τῶν λοιπῶν δὲ δέκα, τέσσαρα Σχόλια (τὰ ὑπ' ἀριθ. α', β', γ' καὶ ζ') εἶναι παραπομπαὶ εἰς τὸν Ἀριστοτέλη, δύο Σχόλια (τὰ ὑπ' ἀριθ. η' καὶ θ') ἀφοροῦν εἰς διασάφειν τῆς ἐννοίας τοῦ ἐνθυμήματος καὶ τοῦ μέσου ὄρου τοῦ συλλογισμοῦ, ἕτερα δύο Σχόλια (τὰ ὑπ' ἀριθ. ι' καὶ ια') περιέχουν παραπομπὰς εἰς τὰ Βασιλικά, τέλος τ' ἀπομένοντα δύο Σχόλια (ὑπ' ἀριθ. δ' καὶ ε') εἶναι παρατηρήσεις τοῦ συγγραφέως ἐπὶ τοῦ ἰσχύοντος ἐν Βλαχία Βυζαντινορρομανικοῦ Δικαίου.

Ἐκ πάντων τούτων, τὰ Σχόλια μὲ παραπομπὰς εἰς τὸν Ἀριστοτέλη, ἰδίᾳ εἰς τὴν Ρητορικὴν Τέχνην αὐτοῦ, ὡς καὶ ἡ διασάφεις τοῦ ἐνθυμήματος καὶ τοῦ μέσου ὄρου, ἐνισχύουν τὴν ἄποψιν, διάχυτον ἄλλως τε καὶ εἰς ὅλον τὸ κείμενον τοῦ ἔργου του ὡς ἐσημειώθη, ὅτι ὁ Καταρτζῆς ἐχρησιμοποίησε τὰ ἀριστοτελικά κείμενα ἀπ' εὐθείας, οὐχὶ δὲ τὰ τότε ὑπάρχοντα πλείονα συγγράμματα περὶ Λογικῆς, ὡς λ. χ. τοῦ Νικηφόρου Βλεμμύδου, τοῦ Θεοφίλου Κορυθαλλέως καὶ τοῦ Εὐγγενίου Βουλγαρέως. Πράγματι, τὸ κείμενον τοῦ Καταρτζῆ εἰς ὅ,τι ἀφορᾷ εἰς τὰς πίστεις καὶ τὸν δικανικὸν συλλογισμὸν κατ' οὐσίαν εἶναι παράφρασις ἀριστοτελικῶν κειμένων. Πέρα τούτου ὅμως, αὐτὸς οὗτος ὁ Καταρτζῆς εἰς ἄλλο ἔργον του, εἰς τὸ «Σχέδιο τῆς ἀγωγῆς τῶν παιδιῶν ρωμηῶν καὶ βλάχων κλπ.» (βλ. Τὰ Εὐρισκόμενα, αὐτόθι, σελ. 24 ἐπ., ἰδίως σελ. 33, στιχ. 12 ἐπ.), ἀναπτύσσει τὰς ἰδέας του περὶ τῆς ὀρθοτέρας διδασκαλίας μεταξὺ ἄλλων καὶ τῆς λογικῆς, συνιστᾷ τὴν μελέτην αὐτῆς ἀμέσως ἐπὶ τῇ βάσει τῶν κειμένων, οὐχὶ δὲ μέσφ ὑπομνημάτων ἢ ἄλλων συγγραμμάτων, ὅπως τὰ βιβλία τὰ ὁποῖα ἔγραψαν ὁ Κορυθαλλεύς, ὁ κὺρ Εὐγγένιος καὶ ὁ Βλεμμύδης. Γνωρίζει, λοιπόν, τοὺς τρεῖς ὑπομνηματιστὰς ὁ Καταρτζῆς. Συνιστῶν ὅμως τὴν ἀμέσον χρῆσιν τῶν κειμένων, πιθανώτατον εἶναι ὅτι καὶ ὁ ἴδιος ἐχρησιμοποίησεν ἀμέσως τὸν Ἀριστοτέλη. Ἀνάλογα δ' ὑποστηρίζει καὶ εἰς ἄλλο σημαῖνον ἔργον του, εἰς τὸ «Γνῶθι σαυτόν» (αὐτόθι, σελ. 122, στίχ. 22

ἐπ.), ὅπου ὁ Καταρτζῆς καταφέρεται κατὰ τῶν ὑπομνηματιστῶν καὶ προσθέτει διὰ τὸν ρωμῆν κατὰ τρόπον χαριτωμένον: . . . Στοχάζεται νὰ μὴν ἔγινε λίγο κακὸ στὸ ἔθνος μας πὸν παραδόθησαν καὶ παραδίδονται στὰ σκολεῖά μας, ὄχι τ' ἀριστοτελικά, ἀλλὰ τὰ κορδαλικά· ὡσὰν ὅπου τὰ βλέπ' αὐτὰ νὰ φιλοπονήθησαν ὄχι κὰν μὲ ἄλλαις ἰδέαις, ἀλλὰ μὲ τὶς ἰδίας, μὲ ὕφος ὅμως καὶ μ' ἐλληνικά πὸν δὲν ἔχουν σύγκρισι μὲ τὰ τοῦ Ἀριστοτέλη ποσῶς· μ' ὅλον τοῦτο δυσχεραίνει πὸς ἀκροάζονται τὸν ὑπομνηματιστὴ μὲ τὸ «αὐτὸς ἔφα» κ' ἀποσεμνύνουν μόνο τὸ Σταγειρίτη μας, ἐπονομάζωντάς τον φιλόσοφο κατ' ἐξοχὴν, χωρὶς νὰ τὸν βλέπουν ποτέ. Καὶ ἐν σημειώσει ἀναφέρει ρητῶς τὴν Λογικὴν, τὰ Ἡθικά, τὰ Πολιτικά, τὴν Ρητορικὴν, τὰ τοπικά καὶ τὰ Περὶ ζῴων βιβλία τοῦ Ἀριστοτέλους, τὰ ὁποῖα σπουδάζοντας τινὰς ἀπουμικρὸς . . ., ἃ δὲ γένη καὶ φιλόσοφος κατὰ τῆς ἰδέαις σὰν τοὺς τωρινούς, φιλοσοφικὴ ὅμως διάνοι' ἀποχτᾶ χωρὶς ἄλλο· τὸ ὅποιο εἶν' ἐνοῦ σοφοῦ ἐντελέχεια . . . ! Τὰ ἀριστοτελικά δὲ ταῦτα συγγράμματα σημειώνει πρωτίστως καὶ εἰς τὸ μεθοδικὸν βιβλιογραφικὸν του διάγραμμα (αὐτόθι, σελ. 145 ἐπ.) ὅπου, ὑπὸ τὸν τίτλον τέχνη τοῦ διανοεῖσθαι (αὐτόθι, σελ. 154 ἐπ.) σημειώνει ἐν τέλει: ἐδῶ ἀνάγεται καὶ ἡ ἡμετέρα Δικανική.

Τὰ ἔτερα δύο Σχόλια, τὰ περιέχοντα παραπομπὰς εἰς τὰ Βασιλικά, παραπομπὰς ἄλλως τε ἀκριβεῖς, πλὴν τῆς μιᾶς ὅπου προφανῶς ἐκ lapsus calami τὸ βιβλίον 2ον γράφεται ὡς βιβλίον 1ον τῶν Βασιλικῶν, ἀποδεικνύουν, ὅτι ὁ συγγραφεὺς ἐχρησιμοποίησεν ἐπίσης ἀπ' εὐθείας τὸ κείμενον τῶν Βασιλικῶν, κατὰ τὴν τότε ὑπάρχουσαν ἔκδοσιν τοῦ C. A. Fabrotus, γνωστὴν εἰς τὰς παραδουναβίους ἡγεμονίας ἤδη ἀπὸ τῶν ἀρχῶν τοῦ 17 αἰῶνος, ὡς καὶ ἄλλοτε εἶχον τὴν εὐκαιρίαν νὰ σημειώσω (βλ. Π. Ζέπου, Μιχαὴλ Φωτεινοπούλου Νομικὸν Πρόχειρον, 1765, ἔκδ. Ἀθῆναι 1959, σελ. 17 ἐπ., πρβλ. δὲ καὶ Gh. Cronf, ἐν «Nouvelles Études d' Histoire», Βουκουρέστιον 1965, σελ. 171 ἐπ., ἐνθα καὶ ἄλλαι παραπομπαί).

Τέλος, τὰ δύο Σχόλια ἅτινα περιέχουν παρατηρήσεις τοῦ Καταρτζῆ ἐπὶ τοῦ ἰσχύοντος ἐν Βλαχίᾳ Βυζαντινορρομανικοῦ Δικαίου, ἐμφανίζουν, ὡς εἰκός, ἰδιαιτέρον ἐνδιαφέρον διὰ τὸν ἱστορικὸν τοῦ Δικαίου. Οὕτω :

α') Τὸ Σχόλιον δ' (Τὰ Εὐδρισκόμενα, σελ. 304) λέγει τὰ ἐξῆς: Ἐξ μόνον Νεαρὰι τοῦ Λέοντος ἔχουν κῆρος, ἤτοι ἡ περὶ ἱερολογίας, ἡ περὶ τῶν ἐν ἀγροτικοῖς καὶ ὑπαίθροις τόποις κτιζόντων, ἡ περὶ ἐκτυφλώσεως, ἡ περὶ βαπτίσματος, ἡ περὶ ἐποχῶν, ἡ περὶ τοῦ διατίθεσθαι καὶ τοὺς μοναχοὺς. Μιχαὴλ ἀνθύπατος ὁ Ἀτταλειάτης, τίτλω ε', περὶ Νεαρῶν Λέοντος τοῦ βασιλέως. Τὸ Σχόλιον ἀναφέρεται εἰς τὸ περὶ τοῦ νόμου, ὡς ἀτέχνου πίστεως, κείμενον τῆς Δικανικῆς Τέχνης τοῦ Καταρτζῆ (αὐτόθι, σελ. 279). Ἀποδίδει δὲ πράγματι προσθήκην τοῦ Μιχαὴλ

Ἄτταλειώτου, εἰς τὸ Ποίημα Νομικὸν αὐτοῦ, κατὰ τὴν ἔκδοσιν τοῦ Leunclavius *Juris Graecoromani tam Canonici quam Civilis*, τόμος II, Φραγκφούρτη, 1596, σελ. 2), ὅπου ὄντως ὑφίσταται ἡ φράσις αὐταὶ γὰρ μόναι ἀπὸ τῶν Νεαρῶν τοῦ Κυροῦ Λέοντος τοῦ σοφοῦ ἔχουσι τὸ κῦρος καὶ στέργονται. Τὴν ἔκδοσιν ταύτην εἶχε προδήλως ὑπ' ὄψιν του ὁ Καταρτζῆς. Εἰς τὴν νεωτέραν ὅμως κριτικὴν ἔκδοσιν τοῦ κειμένου τοῦ Μιχαήλ Ἄτταλειώτου ὑπὸ τοῦ Λ. Σγούτα, ἐν «Θέμις» τόμ. 8, 1861, σελ. 47 ἐπ., ἀνατυπ. ἐν Ἰ. καὶ Π. Ζέπου, *Jus Graecoromanum* τόμ. 7, 1931, σελ. 409 ἐπ., ἰδίως σελ. 491 σημ. 32) ἡ κρίσιμος αὕτη φράσις δὲν ὑπάρχει, ἄλλο δὲ φαίνεται ὅτι εἶναι τὸ νόημα τῆς προσθήκης τοῦ Ἄτταλειώτου, ἐὰν ἡ φράσις ἀφαιρεθῇ. Δὲν εἶναι, λοιπόν, ἀκριβὲς τὸ ὑπὸ τοῦ Καταρτζῆ, ἐκ παρερμηνείας τοῦ κειμένου τοῦ Ἄτταλειώτου, λεγόμενον ὅτι μόνον ἕξ Νεαραὶ τοῦ Λέοντος ἰσχύουν. Ἡ παρερμηνεία δὲ προκύπτει καὶ ἐκ τοῦ πλήρους κειμένου τοῦ Ἄτταλειώτου, ὅπου ὡς ἰσχύουσαι ἀναφέρονται καὶ ἄλλαι Νεαραὶ (βλ. *Jus Graecoromanum*, ἔ. ἀ. σελ. 491 ἐπ.), ἀλλὰ καὶ ἐκ τοῦ ὅτι εἶναι βέβαιον, ὅτι καὶ ἐν Βλαχίᾳ ἰσχυσαν πᾶσαι ἢ τοὐλάχιστον αἱ πλεῖσται τῶν Νεαρῶν τῶν βυζαντινῶν αὐτοκρατόρων (βλ. ἐπὶ τοῦ θέματος λ. χ. Π. Ζέπου, Μιχ. Φωτεινοπούλου Νομικὸν Πρόχειρον, σελ. 20 ἐπ., ἔνθα καὶ ἄλλη βιβλιογραφία, καὶ σελ. 284, ἔνθα πίναξ πλειόνων Νεαρῶν, οἶος καὶ ἐν Π. Ζέπου, *Συνταγματικὸν Νομικὸν Ἀλεξ. Ὑψηλάντη κλπ.*, 1780, Πραγματεῖαι Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν, Δ' 2, 1936, σελ. 246, πρβλ. δὲ καὶ Gh. Cronf, ἐν «*Revue Roumaine d' Histoire*», τόμ. 6, 1967, σελ. 717 ἐπ., ἔνθα καὶ ἄλλη βιβλιογραφία).

β') Τὸ Σχόλιον ε' (Τὰ Εὐρισκόμενα, σελ. 304 ἐπ.) εἶναι ἐπίσης ἐνδιαφέρον, διότι ὁ Καταρτζῆς ἐκθέτει εἰς αὐτὸ μεταξὺ ἄλλων καὶ τὰς ἰδίας αὐτοῦ σκέψεις ἐπὶ τῆς ἀνάγκης ὑπάρξεως Εἰσηγήσεων τοῦ ἰσχύοντος Δικαίου κατὰ τὸ ὑπόδειγμα τῶν Εἰσηγήσεων τοῦ Ἰουστινιανοῦ, ἀλλ' εἰς τὴν ἑλληνικὴν γλῶσσαν. Ἱστορεῖ οὕτως ὁ Καταρτζῆς, ὅτι αἱ *Institutiones* τοῦ Ἰουστινιανοῦ συνετάγησαν ὑπὸ τοῦ αὐτοκράτορος διὰ τὴν συνοπτικὴν ἐκμάθησιν τῆς νομοθεσίας ὑπὸ τῶν νέων σπουδαστῶν. Ἦτο, λοιπόν, κατ' αὐτόν, σφάλμα, ὅτι αἱ διατάξεις τῶν *Institutiones* συνεσωματώθησαν εἰς τὰ ἐξήκοντα βιβλία τῶν Βασιλικῶν καὶ δὲν ἀπετέλεσαν ξεχωριστὸν σύγγραμμα, εἰς τὸ ὁποῖον νὰ δείξουν τὰς μεταβολὰς ὅπου ἐγιναν εἰς τὰ Βασιλικά καὶ νὰ κωρωθῇ ἀπὸ τὸν αὐτὸν βασιλέα Λέοντα, διὰ νὰ εἶναι ἀδθις διὰ τοὺς νέους καὶ νὰ χρησιμεύσῃ εἰς αὐτοὺς ὡς εἰσαγωγὴ τῶν Βασιλικῶν. . . Καὶ τοῦτο διότι, κατὰ τὸν Καταρτζῆν, σπουδάζων τις τὰ Βασιλικά χωρὶς μέθοδον, δὲν γίνεται ἐγκρατὴς τῆς ἐπιστήμης. Καὶ κατ' ἀκολουθίαν θὰ ἦτο καλὸν ἂν κάποιος φιλόπολις μετέφραζεν ἑλληνιστὶ τὰς *Institutiones* καὶ προσέθετεν εἰς τὴν μετάφρασιν τὰς μεταβολὰς, αἱ ὁποῖαι ἐπηγέχθησαν εἰς τὰ Βασιλικά (καὶ τὴν

Σύννοψιν τῶν Βασιλικῶν) καὶ τὰς μεταγενεστέρας Νεαρὰς μέχρι τῆς Ἀλώσεως, ὥστε, κατὰ τὸν τρόπον αὐτόν, νὰ καταρτίσῃ «Εἰσαγωγὴν τῶν Βασιλικῶν καὶ ἀπλῶς τῆς ρωμαϊκῆς νομοθεσίας». Θὰ προσέφερε δ' ὁ αὐτὸς συγγραφεὺς ἢ καὶ ἄλλος μέγα ἔργον, ἀναγκαῖον καὶ ἐκ τῶν ὧν οὐκ ἄνευ εἰς δύο ἔθνη (Ρωμαίων) καὶ Βλαχομυθάνων, ἐὰν προέβαινε καὶ εἰς ἀνάλυσιν τῶν νόμων, ἂν τοὺς κατέτασσε μεθοδικῶς, ἂν παρέθετεν εἰς τὸ περιθώριον τὰς παραπομπὰς εἰς τὰ βυζαντινὰ κείμενα, καὶ ἂν τέλος ἐσημειῶνε ξεχωριστὰ πάλιν μεθοδικῶς καὶ τὰ ἔθιμα τοῦ τόπου. Τὰ δύο δὲ ταῦτα ἔργα, λέγει ἐν τέλει ὁ Καταρτζῆς, θὰ τὰ ἐπεχειρεῖ ὁ ἴδιος, ἂν εἶχε καιρόν, ἐὰν ὅμως ἠδύνατο μετὰ τὴν Δικανικὴν Τέχνην του νὰ συγγράψῃ ἰδίαν αὐτοῦ ἰδιωτικὴν συλλογὴν, τότε τὰ δύο ταῦτα ἔργα δὲν θὰ ἐχρειάζοντο πλέον.

Τὸ Σχόλιον αὐτὸ εἶναι ἐνδιαφέρον ἀπὸ πολλῶν ἐπόψεων. Ἐν πρώτοις, φαίνεται ἐξ αὐτοῦ, ὅτι ὁ Καταρτζῆς ἀγνοεῖ τὰ Ἰνστιτούτα τοῦ Θεοφίλου, τὰ ὁποῖα ὄντως ἀπέδιδον εἰς ἑλληνικὴν παράφρασιν τὰς Institutiones τοῦ Ἰουστινιανοῦ ἢ καὶ τοῦ Γαίου. Ἡ δ' ἀγνοία αὐτῆ εἶναι περιέργος διὰ τὸν εὐρυσταθῆ Καταρτζῆν, τόσῳ μᾶλλον ὅσῳ τὸ κείμενον τῆς Παραφράσεως τοῦ Θεοφίλου εἶχεν ἐπανειλημμένως ἐκδοθῆ μετὰ τῶν χρόνων τοῦ Καταρτζῆ (βλ. πρόλογον Ἰ. καὶ Π. Ζέπου, Jus Graecoromanum, τόμ. 3, 1931, σελ. 1 ἐπ.). Ἀλλὰ καὶ τὰ μεθοδικὰ ἔργα ἢ τὴν ἰδιωτικὴν συλλογὴν μὲ παραπομπὰς εἰς τὰ βυζαντινὰ κείμενα κλπ., τῶν ὁποίων τὴν σύνταξιν συνιστᾷ ἢ τὰ ὁποῖα ἄλλως ἐλπίζει νὰ συγγράψῃ ὁ ἴδιος, ἐὰν τοῦ μείνῃ καιρός, δὲν ἐλλείπουν εἰς τοὺς χρόνους του καὶ μάλιστα εἰς τὸ Βουκουρέστι, ὅπου ἀπὸ τοῦ 1765 ὁ Μιχαὴλ Φωτεινόπουλος πράγματι εἶχε συγγράψῃ τὸ «Νομικὸν Πρόχειρον» αὐτοῦ, τὸ ὁποῖον ἐκκυκλοφόρει εἰς πλείονα χειρόγραφα (βλ. Π. Ζέπον, Νομικὸν Πρόχειρον Μ. Φωτεινοπούλου, ἔκδ. 1959 σελ. 27, νῦν δὲ καὶ V. Georgescu ἐν «Revue des Études Sud-Est Européennes» τόμ. 8, 1970, σελ. 329 ἐπ., ἔνθα καὶ ἄλλαι εἰδήσεις καὶ βιβλιογραφία). Ἡ δ' ἀπορία, διατί ὁ Καταρτζῆς δὲν ἀναφέρει τὸ Νομικὸν Πρόχειρον τοῦ Φωτεινοπούλου ἐπιτείνεται ἐκ τοῦ γεγονότος, ὅτι ὁ ἴδιος εἰς τὴν μεθοδικὴν του βιβλιογραφίαν, τὴν ὁποίαν ἔχει περιλάβει εἰς τὸ «Γνωθὶ σαυτόν», μνημονεύει ρητῶς καὶ τὸ ἔργον «Μιχαὴλ Φωτεινοπούλου Παχαρνίκου, Ἐκλογὴ νόμων, ρωμαϊκῶ, ἀνέκδοτο». Μήπως, ἐξήγησις τῆς ἀπορίας εἶναι, ὅτι τὸ ἔργον τοῦ Φωτεινοπούλου ἦτο ἀκόμη ἀδημοσίευτον; Ἡ ἐξήγησις εἶναι πιθανή, διότι ὁ Καταρτζῆς εἰς τὴν Δικανικὴν Τέχνην του, περιγράφων συνοπτικῶς τὴν εἰς Βλαχίαν ἰσχύουσαν νομοθεσίαν, σημειώνει πράγματι κυρίως δημοσιευμένα ἔργα (βλ. Τὰ Εὐρισκόμενα, σελ. 280 ἐπ.). Πιθανώτερον ὅμως ἴσως εἶναι, ὅτι ὁ Καταρτζῆς ἀπέδιδεν ἰδιάζουσας σημασίαν εἰς τὴν ἔκδοσιν ἔργων διδασκτικῶν ἢ εἰσαγωγικῶν εἰς τὴν ἐπιστήμην τοῦ Δικαίου,

ὅπως τοῦτο φαίνεται καὶ εἰς τὸ Σχόλιον ἐ' τῆς Δικανικῆς Τέχνης ἀλλὰ καὶ εἰς τὸ «Γνωθὶ σαυτὸν» τοῦ ἰδίου συγγραφέως, ὅπου ὁ Καταρτζῆς μὲ πάθος κηρύσσει τὴν ἀνάγκην συγγραφῆς ἑλληνιστὶ συνοπτικῶν μεθοδικῶν ἔργων περὶ τοῦ ἰσχύοντος δικαίου διότι *ἡ σπουδὴ τῶν νόμων μὲ εἰλικρίνεια κάμνει τὸν ἄνθρωπο φίλο τῆς τάξεως· ἀλλιῶς τὸν κάμνει μόνον φίλο στὸ συμφέρον του καὶ πολέμιον στὴν εὐταξία* (βλ. Τὰ Εὐρισκόμενα, σελ. 187). Δὲν εἶναι δ' ἴσως ἀπίθανον, ὅτι, ἐξ ἐπόψεως μεθωδικῆς ἢ διδακτικῆς ἢ καὶ ἄλλως, δὲν τὸν ἱκανοποιεῖ τὸ χειρόγραφον ἔργον τοῦ Μιχαὴλ Φωτεινοπούλου.

VI

Μετὰ τὰς εἰδήσεις περὶ τοῦ Δημητρίου Καταρτζῆ καὶ τὰς κριτικὰς παρατηρήσεις ἐπὶ τοῦ ἔργου του, τὰς δημοσιευθείσας ὑπὸ τοῦ Δ. Οἰκονομίδου καὶ τοῦ Κ. Δημαρᾶ, ἰδίως δὲ ὑπὸ τοῦ δευτέρου ἐξ αὐτῶν, ὅστις προσφάτως ἐξέδωκε πάντα τὰ «Εὐρισκόμενα» τοῦ Καταρτζῆ, εἰς πολλὰς δὲ καὶ ἀπὸ πολλῶν ἐτῶν δημοσιευθείσας μελέτας του ἀνέλυσε τὸ ἔργον του, ἡ ἡμετέρα συμβολὴ παρίσταται ὡς μικρὰ προσφορὰ τοῦ νομικοῦ καὶ ἰδίᾳ ὡς σύντομος ἀνάλυσις τῆς «Δικανικῆς Τέχνης» τοῦ πολυμεροῦς συγγραφέως της.

Τὸ γεγονός οὕτως, ὅτι ὁ Καταρτζῆς κατέχει σημαίνουσαν θέσιν εἰς τὴν ἱστορίαν τῶν ἑλληνικῶν γραμμάτων κατὰ τοὺς τελευταίους χρόνους τοῦ ἡ' αἰῶνος εἰς τὴν Βλαχίαν, ἔχει ἐπανειλημμένως τονισθῆ. Ὁ Δημήτριος Καταρτζῆς δικαίως δύναται νὰ καταταχθῆ εἰς τὴν χορείαν τῶν ἑλλήνων *λογάδων*, οἵτινες ἀνεξωπύρησαν τὴν ἔρευναν καὶ τὴν σπουδὴν εἰς ὅ,τι ἀφορᾷ εἰς τὴν παιδείαν καθόλου καὶ οἵτινες ἐθεμελίωσαν τὴν λεγομένην πνευματικὴν ἀναγέννησιν τοῦ ἑλληνισμοῦ κατὰ τοὺς νεωτέρους προεπαναστατικούς χρόνους. Ἀναμφισβητήτως προοδευτικός, ἰδίως ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὸ γλωσσικὸν ζήτημα, ἀναμφισβητήτως καὶ φιλελεύθερος, ὅσον τοῦ ἐπέτρεπε τὸ ἰσχυρὸ τότε πολιτικὸν καθεστῶς, σοφὸς μελετητῆς τῶν ἀρχαίων κλασσικῶν κειμένων ἀλλὰ καὶ θαυμαστής τοῦ φιλελευθέρου γαλλικοῦ ἐγκυκλοπαιδισμοῦ, ὑποστηρίζει μὲ δύναμιν τὰς ἰδέας του, συνιστᾷ τὴν μελέτην ἀπ' εὐθείας τῶν κλασσικῶν ἑλληνικῶν κειμένων, συνιστᾷ τὴν ἐκμάθησιν ξένων γλωσσῶν, ὡς καὶ τὴν συγγραφὴν ἐπιτόμων διδακτικῶν βιβλίων, παρέχει δὲ καὶ τὴν ἀπαραίτητον τότε ὑπάρχουσαν βιβλιογραφίαν ὡς θεμέλιον τῆς ὅλης δομῆς τῆς ὀρθῆς παιδείας, τὴν ὁποίαν ὀνειρεύεται καὶ προπαγανδίζει.

Ὁ Δημήτριος Καταρτζῆς εἶναι οὕτω καὶ σοφὸς καὶ ἀναμορφωτῆς.

Μὲ τὴν «Δικανικὴν Τέχνην» του ὅμως ὁ Καταρτζῆς παρίσταται καὶ ὡς ἀνήσυχος στοχαζόμενος νομικός. Πιθανώτατα ἡ δρᾶσίς του ὡς δικαστοῦ νὰ τὸν ἔπεισεν, ὅτι πέρα τῆς ἀνάγκης νομικῶν συλλογῶν ἢ ἄλλων βοηθημάτων, ἔργων

συλλεκτικῶν τῆς ἰσχυοῦσης νομοθεσίας ἢ ἄλλων, ὑπῆρχεν ἀνάγκη νὰ ἀποσαφηνισθῆ καὶ ἡ λογικὴ ἀλληλουχία, ἥτις, καὶ τότε ὅπως καὶ πάντοτε, ὀδηγεῖ τὸν δικαστὴν εἰς συναγωγὴν τοῦ συμπεράσματος αὐτοῦ εἰς τὴν συγκεκριμένην περίπτωσιν, ἥτις τίθεται ὑπὸ τὴν κρίσιν του. Ἡ μέθοδος *ὑπαγωγῆς* τοῦ συγκεκριμένου πραγματικοῦ εἰς τὸν προσήκοντα, γενικῶς δὲ καὶ ἀφηρημένως διατυπωμένον, κανόνα δικαίου, ὡς καὶ ἡ συναγωγή τοῦ ἀπορρέοντος συμπεράσματος, εἶναι μέθοδος λογικῆ, τῆς ὁποίας ἡ μελέτη καὶ ἀνάλυσις εἶναι ἐπιβεβλημένη, ἐὰν ὄντως θέλωμεν εἰς τὴν πιθανολόγησιν τοῦ δικαστοῦ νὰ προσδώσωμεν τὴν μείζονα δυνατὴν ἀξιόπιστιαν. Ὅθεν ἡ ἀνάλυσις τοῦ *δικανικοῦ συλλογισμοῦ* — διότι περὶ αὐτοῦ πρόκειται — εἶναι ἐπιβεβλημένη χάριν τῆς εὐρύθμου λειτουργίας τῆς δικαιοσύνης καὶ τῆς παρομαρτούσης ἀναζητήσεως τῆς δικανικῆς ἀληθείας. Τοῦ γεγονότος δὲ τούτου, ἔχων πλήρη ἐπίγνωσιν ὁ Καταρτζῆς, συνέγραψε τὴν «*Δικανικὴν Τέχνην*» τῆς ὁποίας τὸ περιεχόμενον ἐξέθεσα συνοπτικῶς ἀνωτέρω.

Μὲ τὸ ἔργον του ὅμως αὐτὸ ὁ Καταρτζῆς ἀποδεικνύεται ἀκόμη μίαν φορὰν συγγραφεὺς πρωτότυπος καὶ πρωτοπόρος. Δὲν ἔχει σημασίαν, ὅτι τὴν ἀνάλυσίν του περὶ τοῦ δικανικοῦ συλλογισμοῦ στηρίζει, σχεδὸν κατ' ἀντιγραφὴν, εἰς τὴν ἀριστοτελικὴν θεωρίαν. Σημασίαν ἔχει, ὅτι πρῶτος αὐτός, μοναδικὴ καθ' ὅσον γνωρίζω ἐξαιρέσεις ἐν μέσῳ τῶν βυζαντινῶν καὶ μεταβυζαντινῶν νομομαθῶν συγγραφέων, πρῶτος αὐτὸς συνέλαβε τὸ πρόβλημα καὶ τὸ ἀνέλυσε μὲ ἀκρίβειαν ἀλλὰ καὶ συντομίαν, πιστεύων, ὅτι ἡ ἀνάλυσις τοῦ δικανικοῦ συλλογισμοῦ εἶναι ἀναγκαιότατη, ὡς τονίζει εἰς τὸ Προοίμιον τοῦ ἔργου του, ἐξυπηρετεῖ δὲ γενικώτερον καὶ τὴν Δικανικὴν ὡς ἐπιστήμην, τὴν Δικανικὴν, ἥτις, ὡς λέγει εἰς τὴν προσφώνησίν του πρὸς τὸν ἡγεμόνα τῆς Βλαχίας ἦν προτάσσει τοῦ ἔργου του, *εἶναι τοῦ γνωστικοῦ ἅμα καὶ πρακτικοῦ μέρους τῆς ψυχῆς μας*. Ὁ Δημήτριος Καταρτζῆς παρίσταται οὕτω, πλὴν ὄλων τῶν ἄλλων, καὶ ὡς ὁ εἰς ἑλληνικὴν γλῶσσαν πρόδρομος καὶ θεμελιωτὴς τῆς ἀνερευνήσεως τοῦ δικανικοῦ συλλογισμοῦ καὶ γενικώτερον τῆς ἀνερευνήσεως τῆς σχέσεως ἥτις ὑφίσταται μεταξὺ Δικαίου καὶ Λογικῆς, ὡς ἡ σχέσις αὕτη ἀνερευνᾶται ἀπὸ τινων δεκαετιῶν μὲ ἰδιαιτέραν προσοχὴν εἰς τὴν θεωρίαν τοῦ Δικαίου. Εἰς τοῦτο δὲ συνίσταται κυρίως ἡ προσφορὰ τοῦ Καταρτζῆ, ὅστις οὕτω, πλὴν τῆς θέσεως ἣν κατέχει εἰς τὴν ἱστορίαν τῶν ἑλληνικῶν γραμμάτων, μὲ τὴν Δικανικὴν Τέχνην του κατέχει ὅλως σημαντικὴν θέσιν καὶ εἰς τὴν ἱστορίαν τῆς ἑλληνικῆς θεωρίας τοῦ Δικαίου.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Ἡ συναφὴς πρὸς τὸν Δημήτριον Καταρτζῆν καὶ τὸ ἔργον του βιβλιογραφία, ἡμεδαπὴ καὶ ξένη, πλὴν τῆς ἐν τῷ κειμένῳ ὡς ἀνωτέρω σημειωθείσης, ἀνευρίσκειται εὐχε-

ρῶς εἰς τὰ ἐξῆς ἔργα, εἰς ἃ καὶ μόνα, χάριν συντομίας, παραπέμπομεν : ΔΗΜ. Β. ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΟΥ, Ἡ Δικανικὴ Τέχνη τοῦ Δημητρίου Καταρτζῆ-Φωτιάδου, «Ἐπετηρὶς τοῦ Ἄρχείου τῆς Ἱστορίας τοῦ Ἑλληνικοῦ Δικαίου» τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν, τεύχος 3, 1950, σελ. 17-59, Νεοελληνικὰ Σημειώματα, «Ἀθηνᾶ», τόμ. 62, 1958, σελ. 17 ἐπ., ἰδίως σελ. 22-27, ΚΩΝΣΤ. Θ. ΔΗΜΑΡΑ, Δημήτριος Καταρτζῆς, Τὰ Εὐρισκόμενα (ἔκδ. Ὀμίλου Μελέτης τοῦ Ἑλληνικοῦ Διαφωτισμοῦ), Ἀθῆναι 1970, ἔνθα, ἐν σελ. 262-307, τὸ κείμενον τῆς Δικανικῆς Τέχνης, ἐν δὲ σελ. 439-463 ὑπόμνημα περὶ τῶν χειρογράφων, τῆς χρονολογίας τῶν ἔργων τοῦ Καταρτζῆ, ὡς καὶ ἀναλυτικαὶ παρατηρήσεις μετὰ βιβλιογραφίας (βλ. ἰδίως σελ. 458 ἐπ.), ἐξ ἧς βλ. ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, Δημ. Καταρτζῆς, Ἐγκώμιο τοῦ φιλοσόφου κλπ. (1955), D. Catargi, philosophe grec, (ἀνάτ. ἐκ τῶν «Studies on Voltaire and the Eighteenth Century», Γενεύη 1963), Ὁ φιλελευθερισμὸς τοῦ Δ. Καταρτζῆ μὲ ἀποσπάσματα ἀπὸ τὸ ἀνέκδοτο «Γνωθὶ σαυτὸν» (ἀνάτ. ἀπὸ «Ἐποχές», 12 Ἀπριλ. 1964), Ὁ Ἑλληνικὸς Διαφωτισμὸς (ἀνάτ. ἀπὸ τόμ. Ι' τῆς Μεγάλης Ἑλλην. Ἐγκυκλοπαιδείας, 1964), Δημήτριος Καταρτζῆς, σχεδίασμα βιογραφίας (ἀνάτ. ἀπὸ τὴν Γενικὴν Παγκόσμιον Ἐγκυκλοπαιδεῖαν Πάπυρος-Λαρούς, τόμ. Η', σελ. 327 ἐπ., 1965), ἔνθα καὶ ἄλλαι σημειώσεις καὶ βιβλιογραφία. Ἐν γένει περὶ τοῦ Δ. Καταρτζῆ, βλ. νῦν καὶ G. P. HENDERSON, The Revival of Greek Thought (Νέα Ὑόρκη 1970), σελ. 76 ἐπ.

S U M M A R Y

The author describes the *Ars Juridica* of Demetrius Catargis, written in greek at Bucarest in 1793, and edited recently in Athens from manuscripts.

The *Ars Juridica* is a work of particular interest to the scholars of legal history. Demetrius Catargis, a prominent writer who served for some time as a judge at the higher Courts of Bucarest, describes therein the organization of the Courts in Walachia at the end of the 18th century, the functions of judges, clerks and process servers, the manner in which procedural documents or minutes etc. were drawn, but primarily analyses the means of proof used and the juristic syllogism through which the judge can reach a sound judgment. The work is divided into five chapters, with eleven Scholia by the author appended thereto.

Of these five chapters, three are merely descriptive of the organization of justice in Walachia and present no particular interest. But the other two, where the author analyses the means of proof and the juristic syllogism are very interesting indeed, for Catargis repeats in essence what Aristotle wrote on the subject in his *Rhetoric Art*, which Catargis sets forth in a succinct manner, with system and clarity. Catargis, who had a knowledge of French, had studied the works of the

French Encyclopedists but, as he himself points out, regretted that he had not come across an analysis of the juristic syllogism, so essential in his opinion. As Catargis says in the dedication of his work to the prince of Walachia Alexander Mourouzis, this is the reason why he attempted that analysis in which he explains how Philosophy and the Science of Law were combined, and which he called *Ars Juridica*.

The Scholia appended by D. Catargis at the end of his work present also a particular interest. D. Catargis states therein his own reflections on the need of introductions to the law in force on the model of Justinian's *Institutiones*, but written in Greek. He further refers in his Scholia to Aristotle's works, especially to the *Rhetoric Art*, also makes references to the *Basilica* or gives an account, not always accurate, of the effect of the Byzantine Emperor Leo's *Novellae* in Walachia.

With this work, D. Catargis proves to be an original and pioneering Greek writer of the end of the XVIIIth century. His analysis of the juristic syllogism, resting almost verbatim on the aristotelian theory is most significant, from the point of view that he is the first writer to grasp the problem and analyse it in more recent times. Thus D. Catargis stands out as the herald and founder, in Greek legal literature, of the inquiry into the juristic syllogism and the relationship between Law and Logic in general.